Kulturminnene fra GULag-arkipelet mellom glemsel og erindring

–på leting etter Gulag-museene i dagens Russland

MARC MAURE*

Title: The Gulag – between the duty to remember and the right to oblivion.

Abstract: *Even though the terror régimes in Nazi Germany and Soviet Russia both resulted in many millions of victims, the commemorisation of these events are vastly different. There are plenty of memorials on the sites of German concentration camps, and new ones are continually added. In Russia, however, there are but few scattered memorials and only two Gulag sites – in Solovki and in Perm – with small museums that show conditions in the camps, while there are no national monuments nor a national museum on the subject. Almost all memorialisation projects, such as local collections and exhibitions, have been initiated by the Memorial Society or private individuals. Despite considerable difficulties, some projects are nevertheless being worked out, including the Gulag Museum in the Siberian city of Norilsk.*

Key words: Gulag, Memory; monument, mourning, museum, oblivion.

“Kolyma er et av det 20. århundrets største mareritt, ved siden av Auschwitz og Hiroshima” skrev Ryszard Kapuscinski etter et besøk til dette øde og ugjestmilde området i Sibirs nordøstligste hjørne. I 1931 begynte man å utvinne gull i Kolyma, med folkefiender av ulik type som arbeidskraft. Leirkomplekset utviklet seg til å omfatte flere hundre anlegg over et område som i 1941 dekket utrolige 2 millioner km². Til enhver tid var det 150 000 slavearbeidere i Kolymas gruver; hvor mange millioner det ble til sammen, vet ingen med sikkerhet.

Men hva er igjen? Rustne skipsskrog, morknende

vakttårn, dype hull, der det en gang ble brutt en eller annen malm. En dyster, død ødemark. Ingensteds en levende sjel å se, for de forpinte fangekolonnene har forlenget passert og forsvunnet i den evige, kalde skodden [...] Om noen år vil leirverdenen ha visket ut de siste spor etter seg. (Kapuscinski 1994: 190)

MUSEENE OG DEN VANSKELIGE FORTID –
GLEMSEL, FORTIELSE, FORTRENGNING OG
SORGARBEID

“You would never know from visiting the average American museum that the black man exists in America and has made significant contributions towards the development of our

4 country”, uttalte den karismatiske John Kinnard fra *Anacostia Neighborhood Museum* i Washington, under ICOMs generalkonferanse i 1971. Mye har skjedd siden, men fortsatt mangler et nasjonalmuseum om afroamerikanernes historie på *The National Mall* i Washington DC, som er den amerikanske nasjonens symbolske senter med store museer og monumenter (Maure 2004). Derimot ble det i 1993 åpnet et monumentalt nasjonalt Holocaustmuseum der, noe som fikk Norman Finkelstein til å skrive:

Syv større Holocaust-museer er spredt rundt i det amerikanske landskapet. Midtpunktet for denne minnesmarkeringen er United States Holocaust Memorial Museum i Washington. [...] Dets tilstedeværelse på Washington Mall passer spesielt dårlig når det ikke finnes noe museum til minne om forbrytelser i amerikansk historie. Man kan jo forestille seg de jamrende beskyldningene om hykleri her, hvis Tyskland skulle bygge et nasjonalt museum i Berlin, til minne ikke om nazistenes folkemord, men om slaveriet i Amerika eller utryddelsen av den amerikanske urbefolkningen. (Finkelstein 2004: 77)

Men nasjonalmuseene i Latin-Amerika sier heller ikke så mye om det største folkemord i verdenshistorien, nemlig utryddelsen av de amerikanske indianerne. I de nylig åpnete utstillingene i det renoverte Museum for Russlands Samtidshistorie i Moskva, har Gulags tragiske historie fått plass i et par mindre glassmontre, mens den Røde Armeens frigjøring av Auschwitz er vist i et eget stort rom. For å bruke et siste eksempel, forteller museene i Beijing svært lite om ”Det store spranget” og Kulturrevolusjonen – begivenheter som resulterte i langt flere ofre enn Holocaust og Gulag.

Jeg bruker disse ekstreme eksemplene for å il-

lustrere en allmen situasjon, nemlig at museene presenterer ikke de faktiske historiske hendelsene objektivt og fullstendig. Deres samlinger og utstillinger demonstrerer en historiebruk preget av omfattende forglemmelser, fortellinger, forvrengninger og løgn i forhold til den historiske virkelighet. Denne situasjonen har komplekse årsaker. En kan skille mellom to hoveddimensjoner som i virkeligheten sammenveves i hverandre. Først det faktum at museene er både uttrykk og instrumenter for sosiokulturelle og politiske prosesser som preger samfunnet de ekisterer i. Samlingene og utstillingene deres er bygd på et utvalg av dokumenter og fortellinger som representerer et bestemt maktforhold. Dette er spesielt åpenbart i totalitære samfunn, der det uføres sterk kontroll over historien, men dette preger også mer demokratiske samfunn.

I tillegg opprettholder alle samfunn et emosjonelt og skiftende forhold til sin egen fortid. Det kollektive minnet er preget av et innbyrdes avhengighetsforhold mellom forpliktelsen til å huske og retten til å glemme. Et samfunn bygger sin identitet ved å spille på disse to registrene samtidig; kollektive identiteter er like mye uttrykk for et erindringsfellesskap som et glemmelsesfellesskap. I denne sammenhengen fungerer museene både som erindringssted og som sted for kollektivt amnesi. De sørger for at minnet av utvalgte deler av et samfunns historie blir fremhevet og vedlikeholdt, og i samme operasjon bidrar de til at andre mer problematiske sider blir fortiet og visket ut fra erindringen.

I boka *L'écriture ou la vie* beskriver forfatteren Jorge Semprun (Semprun 1994) vanskelighetene han hadde med å skrive om sine opplevelser fra konsentrasjonsleiren i Buchenwald. Å skrive om dem var å oppleve sin egen «død» på nytt, mente han. Bare glemselen kunne

redde ham, få ham til å fortsette livet, en glemsel som bare kunne oppnås ved fortielse. Det tok ham nesten 50 år før han følte seg sterk nok til å skrive boka.¹ Et samfunn som kommer ut av en traumatisk periode er ofte preget av kollektiv glemsel, som overlevelsesstrategi for å kunne komme tilbake til en mer normal tilstand.² Men fortregningen av traumatiske minner kan bare være en midlertidig løsning. Det er ved gjennomføringen av et sorgarbeid, en kollektiv og offentlig prosess med bruk av ritualer, seremonier og monumenter at fortiden etter hvert kan bli akseptert, det vil si bli en virkelig fortid som ikke lenger hjemsøker og plager samtiden. Sorgarbeidet vil gjøre et samfunn i stand til å frigjøre seg fra fortidens tunge byrde, og samtidig beholde minnet av det, så smertefullt som det enn kan være.³

KONSENTRASJONSLEIRENE, MINNESMERKER FRA DET 20. ÅRHUNDRET

Konsentrasjonsleirene hører, sørgelig nok, til de mest karakteristiske kulturminnene fra det 20. århundret. Bildet av brakkene omringet av piggtråd og dominert av vaktårn er emblem for de totalitære systemene, ektefødte barn – ifølge Zygmunt Bauman – av den moderne tidsalder, dens teknologi og byråkrati. (Bauman 1997) Den 27. januar 2005 ble 60-års jubileet for den Røde armés frigjøring av leiren i Auschwitz markert med omfattende minneseremonier og deltakelse av mange betydningfulle statsledere. Det var første gang dette skjedde på en så grandios måte, noe som viser at minnet om det jødiske folkemord nå har fått en fremtrenderende plass i erindringen fra den 2. verdenskrig. Dette er et nyere fenomen. Landene i øst-Europa begynte å bruke de

gamle nazi-leirene som kulturminner allerede i 1950-årene, men som ledd i en offentlig minnepolitikk som tok sikte på å legitimere det kommunistiske styret. Leiren i Auschwitz ble rett etter krigen, og for en lang periode, brukt som nasjonalt monument over de polske martyrene, med marginalisering av den jødiske dimensjonen (Huener 2003). I vest-Europa førte det omfattende minnearbeid knyttet til nazi-tiden som begynte i 1970-årene, til opprettelse av stadig flere museer og minnesteder i forskjellige land gjennom 1990-årene. I Norge ble det i 2006 åpnet både et nasjonalt Holocaust-senter i Oslo⁴ og et museum i den tidligere nazi-leiren på Falstad. Mange monumenter har også blitt reist, ofte med store dimensjoner og oppsiktsvekkende utforming, som i Berlin og andre steder i Tyskland. I dag kan en besøke mange leiranlegg i Europa,⁵ som fungerer som viktige historiske dokumenter over det som skjedde, og erindringssteder der det kollektive minnet blir uttrykt og vedlikeholdt (Nora 1997).

Selv om grusomhetene fra Stalin-regimet er helt sammenlignbare med de som ble begått av Hitlers Tyskland, er omfanget og karakteren av minnearbeidet som disse begivenhetene har vært gjenstand for, svært forskjellige. Minnene fra Stalins Gulag har i stor grad blitt oppløst i Russlands landskap og fortid. Fra det store Gulag-arkipel som var spredt over det enorme russiske territorium, og som telte flere tusen leire av forskjellig størrelse (fig. 1), er lite bevart. Den historisk interesserte turisten som ønsker å se på anlegg fra Gulag i Russland vil bli skuffet. En kan selvsagt besøke det monumentale kloster-anlegget fra 1500-tallet som ligger på Solovki-øyene i Kvitsjøen (fig. 7), som fikk den triste skjebnen å fungere som Gulags første leiranlegg i 20-årene. Men typiske leiranlegg er vanskelig å få øye på, med

6 unntak av *Museet Perm-36* (fig. 9). Mange leiranlegg var svært primitive, bygd med enkle materialer, og lokalisert til avsidesliggende områder. Fra slutten av 50-årene, da Gulag-systemet ble nedlagt etter Stalins død, ble tallrike anlegg overtatt av naturen (fig. 2). I byene ble bygningene revet ned eller gjenbrukt til andre formål. Dette skjedde med stor velsignelse fra det politiske systemet. Samtidig beholdt ikke så få anlegg sin opprinnelige funksjon, og fungerer fortsatt idag som fengsler og arbeidsleire for Russlands tallrike innsatte.

HVA VAR GULAG?

Hva vet vi egentlig om Gulag? For 30 år siden dokumenterte Aleksander Solsjenitsyn i sin bok *GULag-arkipelet* omfanget av terroren som Stalin-staten hadde ført mot sin egen befolkning.⁶ Denne ufattelige tragedien har i stor grad falt ut av vår bevissthet. Rivingen av Berlin-muren og oppløsningen av Sovjetunionen har nok på en avgjørende måte bidratt til denne glemselen. Samtidig opplever vi nå en voksende interesse for historiens fortrenkte sider, i form av publikasjoner som kaster nytt lys over begge verdenskriger, kolonisering, folkemord og andre mørke kapitler fra det 20. århundret. Blant annet har flere nye bøker om Russlands sovjetiske fortid fått et bredt publikum. Russlands nåværende politiske utvikling, som mer og mer synes å være hjemsoekt av spøkelser fra fortiden, har trolig aktualisert et behov for å forstå landets historie bedre.

Anne Applebaums "Gulag – a history of the soviet camps" (Applebaum 2003), er en viktig publikasjon som gir en helhetlig og ajourført oversikt over det sovjetiske arbeidsleirsystem. "Literally, the word GULag is an acronym,

meaning Glavnoe upravlenie lagerei, or Main Camp Administration", skriver Applebaum i bokas introduksjon (Applebaum 2003: 3).

Over time, the word "Gulag" has also come to signify not only the administration of the concentration camps but also the system of Soviet slave labour itself, in all its forms and varieties: labour camps, punishment camps, criminal and political camps, women's camps, children's camps, transit camps. Even more broadly Gulag has come to mean the Soviet repressive system itself, the set of procedures that prisoners once called the "meat-grinder": the arrests, the interrogations, the transport in unheated cattle cars, the forced labour, the destruction of families, the years spent in exile, the early and unnecessary deaths.

[...] By 1921, there were already 84 fours camps in 43 provinces, mostly designed to "rehabilitate" these first enemies of the people. From 1929, the camps took on a new significance. In that year Stalin decided to use forced labour both to speed up the Soviet Union's industrialization and to excavate the natural resources in the Soviet Union's barely habitable far north. In that year the secret police also began to take control of the Soviet penal system [...] By the end of the 1930s they (the camps) could be found in every one of the Soviet union's twelve time zones [...] the Gulag continued to expand through the Second World War and the 1940s, reaching its apex in the early 1950s. By that time the camps had come to play a central role in Soviet economy [...]

As a result, the total number of prisoners in the camps generally hovered about two millions, but the total number of Soviet citizens who had some experience of camps, as political or criminal prisoners, is far higher. From 1929, when the Gulag began its major expansion, until 1953, when Stalin died, the best estimates indicate that some 18 millions people passed through this massive system. About another 6 millions were sent into exile, deported to the Kazakh deserts or the Siberian forests [...] Legally obliged to remain in their exile

Fig. 1. Kart over
GULag-arkipelet
(Organisasjonen
Memorial)

villages, they too were forced labourers, even though they did not live behind barbed wires.

As a system of mass forced labour involving millions of people, the camps disappeared when Stalin died . [...] Nevertheless, the camp did not disappear altogether. Instead they evolved. Throughout the 1970s and early 1980s, a few of them were redesigned and put to use as prisons for a new generation of democratic activists, anti-Soviet nationalists - and criminals. [...] Only in 1987 did Gorbachev - himself the grandson of Gulag prisoners - begin to dissolve the Soviet Union's political camps altogether. (Applebaum 2003: 3-5)

Hvor mange ofre denne tragedien har skapt, lar seg vanskelig tallfeste nøyaktig. Av de ca. 30 millioner mennesker som til sammen gikk gjennom leirsystemet, er det umulig å vite nøyaktig hvor mange som døde. Selv om en kunne komme fram til antall døde forårsaket av opphold i Gulag-leirene – som i motsetning til nazi-leirene ikke var uttryddelsesleire, selv om de var svært dødelige – burde man i tillegg

ta med det enorme og ukjente antall av ofre fra massehenrettelser, deportasjoner til ”spesielle bosetninger”, hungersnød og andre lidelser for å se omfanget av Stalins terror. At den kan ha kostet bortimot 20 millioner mennesker livet anses av mange som sannsynlig.

I dag, til tross for omfanget av tragedien, “15 years after glasnost, 10 years after the collapse of the Soviet Union, there have been no trials, no truth and reconciliation commissions, no government inquiries into what happened in the past, and no public debate. [...] The president of Russia is a former KGB agent who describes himself as a “Chekist” the word for Stalin’s political police.” (Applebaum 2003: 4).

FRAVÆRENDE GULAG-MONUMENTER

One of the things that always strikes contemporary visitors to Russia” sier Applebaum “is the lack of monuments to the victims of Stalin’s execution squads and concentration camps. There are a few scattered

Fig. 2. Ruiner av jernbane-prosjektet Salekhard-Igarka (metricconverterProductID1300 km1300 km) i nord-Sibir, igangsatt i 1949 og avsluttet etter Stalins død i 1953 uten at linjen ble ferdig bygd. Foto: Vitalij Ivanov 1995.

memorials, but not national monuments or place of mourning. (Applebaum 2003: 4)

Monumentene over den andre verdenskrig – ”Den Store Fedrelandskrigen” – er derimot meget tallrike og allestedsnærværende, både i form av minneplater med navn, kolossale statuer og store memorial-sentra. Krigsmonumentet i Stalingrad er dominert av en 85 meter høy statue av *Mor Russland* utformet som en moderne versjon av den antikke krigsgudinnen Nike. Den store *Seierens Park* som åpnet i Moskva i 1995, i tilknytning til 50-årsjubileet for seieren over Nazi-Tyskland, dekker 135 hektar med blant annet 1418 fontener, en obelisk som er 150 meter høy og et Nasjonalt Krigsmuseum på 34000 m². En stor kontrast

til den beskjedne steinblokken med inskripsjonen ”Til minne om millioner av ofre fra en totalitær stat”, som er det eneste Gulag-monumentet som finnes i Moskva (fig. 3). Planene om å reise et nasjonalt Gulag-monument ble aldri gjennomført, og det finnes heller ikke et nasjonalt Gulag-museum. Dette kommer jeg senere tilbake til.

Kulturminnene fra Gulag er tallrike over hele Russland, i den forstand at mange bygninger og fysiske anlegg som preger dagens russiske landskap, ble bygd av slavearbeidere fra Gulag. Det gjelder for eksempel Moskvas berømte undergrunnsbane og skyskrapere bygd under Stalin, og utallige anonyme boligblokker, kanaler, industrianlegg, jernbaner, demninger, flyplasser, gruver, broer, og til og med komplette byer,

over hele landet. De er tause monumenter; ingenting gjør uvitende forbipasserende og brukere oppmerksomme på hva de står for.

De ekte Gulag-monumentene og minnesmerkene er svært få, lavmælte og enkelt utformet. De består som regel bare av en steinblokk eller et trekors, med en inskripsjon. De viser ingenting av heroismen og patoset som preger krigsmonumentene, selv om heltemot og motstand selvsagt også var en viktig dimensjon ved livet i leirene. Gulag-monumentene henter sin sym-

Fig. 3. Steinen fra Solovki-øyene, der den første Gulagleiren ble etablert, med inskripsjonen "Til minne om millioner av ofre fra en totalitær stat", er Moskvas Gulag-monument. Det ble reist i 1990 i regi av Organisasjonen Memorial og står foran den lugubre Lubjanka-bygningen, som under sovjettiden fungerte som hovedkvarter for det hemmelige politiet, fengsel og henrettelsessted. Det nåværende føderale etterretningsvesen (FSB) har overtatt bygningen etter KGB. På plassen foran bygningen sto det en monumental statue av Feliks Dzerzjinskij, det hemmelige politiets grunnlegger. Den ble fjernet med stor jubel i 1991 for å markere Sovjetunionens fall. Moskvas ordfører ønsker nå å gjenreise denne statuen på sin opprinnelige plass. Foto: Marc Maure, 2006.

bolikk fra gravplasser og uttrykker, gjennom sin enkelhet, en dyp sorg. Reisingen av disse minnesmerkene har skjedd på privat initiativ av lokale grupper ofte tilknyttet organisasjonen Memorial.⁷ "Almost all projects of memorialization in Russia" skriver den russiske historiker Alexander Etkind, "have been initiated by private persons. Without private initiative no book and no monument in Russia would describe the Great Terror, and our knowledge of Soviet history would remain at the level of Khrushchev's speeches. These initiatives are undertaken by enthusiasts of vastly different background". Denne mangelen på statlig engasjement, mener han, er med på å forklare fraværet av store monumenter. "

On the other hand, private individuals and voluntary associations cannot erect monuments without the collaboration of the state. (Etkind 2004:56)

Ved å unnlate å reise monumenter over ofrene fra sovjettiden, demonstrerer den russiske stat manglende vilje eller evne til å ta avstand fra fortiden. Etkind sier det slikt:

By building monuments to its former victims, the state asserts its own transformation [...] By building monuments to its former leaders, the state affirms the continuity of its political tradition. By building monuments to its former (real or imaginary) enemies and (very real) victims, the state demonstrates the disruption of its political tradition. (Etkind 2004: 41)

Et annet hovedkjennetegn ved minnearbeidet knyttet til Gulag er, ifølge Etkind, at erindringene hovedsaklig har blitt vedlikeholdt og uttrykt i form av tekster.

In the absence of widespread public monuments, the most important forms of cultural memory in Russia

10 belong to the textual domain. They include poetry, imaginative literature, popular history, biographies, memoirs, historical studies, and political debates [...] The most important monument to the many millions of victims of the Soviet regime is Alexander Solzhenitsyn's *The Gulag Archipelago* (which) was followed by other literary works that embodied the labor of mourning [...] and by a long series of memoirs, oral history collections, and miscellaneous documentary publications [...] regional "Books of Memory," composed and published by Memorial Society, list thousands of victims along with those pieces of documentary information about their lives and deaths that are available. (Et-kind 2004: 42-43)

Selv om det kollektive minnet kan leve videre uavhengig av monumenter, har sorgarbeidet behov for den materialiseringen og stedliggjøringen som monumentene skaper, og de emosjonelle reaksjonene de fremkaller. "Monumenter", sier den norske folkløristen Anne Eriksen, "ikke bare i seg selv er håndgripelige og fysisk virkelige, de gir også virkelighet til andre ting [...] selv om ord for så vidt kan være farlige nok, blir det noe ganske annet når noen reiser et monument over dem. Da blir det hele virkelig på en ganske annen måte: pluselig er fortiden til stede i verden på nytt. [...] de står der urokkelige, enkle, men sta. De er påstander, ikke resonsementer" (Eriksen 1999: 96). Samtidig spiller monumentene en essensiell rolle som scene for minneriter og seremonier som strukturerer det kollektive sorgarbeidet. De danner privilegerte rom der personlig smerte kan deles med andre, og hvor erindringens emosjonelle kraft kan uttrykke seg samtidig som den beherskes.

SKIFTENDE BRUK AF RUSSLANDS HISTORIE

Siden Stalins død i 1953, har Russland på svært

forskjellige måter forholdt seg til den tunge og mørke arv han etterlot seg. Khrusjtsjov, Stalins etterfølger, begynte å avsløre hans forbrytelser. Stalins kropp ble tatt ut av Mausoleet på den Røde Plass, tallrike Stalin-statuer ble demontert og Stalin-museer stengt over hele Russland. Breznev-perioden fra 1964 ble derimot preget av et offisielt amnesi i forhold til den stalinistiske fortid. Det tunge og nødvendige sorgarbeidet som det russiske samfunn hadde innledet, ble avbrutt og de traumatiske opplevelsene fortrengt igjen. Som følge av Sovjetunionens oppløsning har Russland i senere tid vært preget av en intens og skiftende bruk av elementer fra historien, på leting etter en ny og anvendelig nasjonal identitet. Denne prosessen har ført til store omveltninger i de offisielle representasjonene av den sovjetiske fortid. Stalinismens tragedie ble først reintegrert i den kollektive erindring, for så å bli fortrent igjen. Oktoberrevolusjonen ble gjenstand for en radikal revisjon. Et idealisert bilde av det før-revolusjonære Russland gjorde seg gjeldende, for så å miste sin betydning til fordel for et stadig mer positivt syn på den sovjetiske fortid. Jeg vil i det følgende skissere dette historiske forløp, ved å bruke en inndeling i fire faser definert av historikeren Maria Ferretti (Ferretti 2002).

I perioden 1986-1990 førte Gorbatsjovs reform- og åpenhetspolitikk til en intens og smertefull reintegrasjon av stalinismens tragedie i det kollektive minnet. Perioden var preget av avsløringer om Stalins terrorvelde, Gulag-systemet, tvangskollektivisering av landbruket og andre synder fra sovjetstaten. Det var en periode av stor emosjonell kraft, der erindringen ble frigjort. Arkivene ble åpnet, ofrene tok ordet for å fortelle, Solsjenitsyns *GULag-arkipel* og andre tidligere forbudte bøker ble publisert. Organisasjonen *Memorial* (se senere i teksten) ble stiftet, museer ble transformert (Mau-

Fig. 4. "Stalins kjøttkvern" i Majakovskij-museet i Moskva. Museet til poet og billedkunstner Vladimir Majakovskij (1897-1930) ble fullstendig renoveret i siste halvdel av 1980-årene under perestrojka-perioden. Utstillingen utgjør et museografisk mesterverk, med sin banebrytende narrative struktur og formspråk inspirert av konstruktivismen. At det var KGB selv som finansierte prosjektet, og ga mulighet til å lage en ny versjon av Russlands historie der, sier ganske mye om klimaet som preget denne perioden, da stalinismens tragedie ble reintegrert i det kollektive minnet. I dag, 20 år etter, er fortsatt utstillingen på Majakovskij-museet et høydepunkt i fremstillingen av Stalins terrorvelde og Russlands nyere historie i russiske museer. Foto: Marc Maure, 2006.

re 2003) og nye utstillinger fortalte en ny versjon av landets historie (fig. 4).

Det russiske samfunnet begynte på nytt samarbeidet som ble avbrutt under Brezjnev. En avgjørende oppgave var å lage lister over ofre, for å kunne yte dem rettferdighet og ære deres minne. Den sentrale ide var at det russis-

ke samfunn skulle akseptere fullt og helt fortiden som en tragedie, og anerkjenne et fellesansvar og skyld for det som hadde skjedd. Gjennom en katharsisk effekt, en emosjonell renselsesprosess, skulle Russland bli forløst fra fortidens knusende vekt, rekonstruere sin identitet og bygge opp et demokratisk samfunn.

- 12 Denne prosessen ble av mange opplevd som skamfull og smertefull, noe som var med på å fremkalle fortrenghningen som karakteriserer neste fase.

Perioden 1990-1995 så oppløsningen av Sovjetunionen og Jeltsins maktovertakelse. Russland oppga forsøket på å reformere systemet, og kastet seg brått ut i markedsøkonomien med Vesten som forbilde. Denne perioden ble markert av en ny visjon av historien. Et radikalt kritisk blikk ble rettet mot Oktoberrevolusjonen. Den ble betraktet som et kupp gjennomført av en minoritet – bolsjevikene – som var ansvarlige for å ha ødelagt de store muligheter det før-revolusjonære Russland representerte og for alle tragedier som fulgte. I denne visjonen ble Stalin-perioden og kommunismen generelt betraktet som en parentes, en fremmed hendelse og et mislykket eksperiment i Russlands historie. Det før-revolusjonære Russland ble idealisert for å skape en akseptabel russisk identitet. Denne perioden representerte en trøstende og beroligende fortid, Russlands "ekte" fortid. Russland hadde vært et velstående land med energiske kapitalister og entreprenører, og kunne bli det igjen i nær fremtid i regi av markedsøkonomien. Denne nye offisielle visjonen, som svarte til dype og allmene behov, fikk en rask og bred tilslutning i det russiske folk. Symboler og ritualer fra tsartiden ble gjeninnført. Kirker ble bygd over hele Russland. Den kolossale Frelserens Katedral – Russlands største kirke reist i Moskva i 1880-årene for å kommemorere seieren over Napoleon, og senere revet ned av Stalin i 1931 – ble gjenreist som eksakt kopi i betong.⁸ Samtidig ble prosjektet om et nasjonalt Gulag-monument oppgitt.

Under perioden 1995-2000 spredde desillusjonen seg. Bildet av det Gamle Russland som hadde skapt håp om rask velstand, mistet mye

av sin glans på bakgrunn av den omfattende sosiale krise som de økonomiske reformene hadde ført til. Dagliglivet var preget av pengenes råde makt og tap av menneskelige verdier som tross alt hadde preget det sovjetiske samfunnet. Befolkningens misnøye begynte å skape grobunn for vekst av nostalgiske følelser for den sovjetiske fortiden. I meningsmålingene fremsto Breznev-perioden som "den beste perioden i det 20. århundret fordi en levde bedre" og antall positive uttalelser om Stalin-perioden begynte å øke.

Den offisielle bruken av historien ble preget av en ny orientering. Utvalgte sider ved fortiden ble tatt til inntekt for en voksende nasjonalisme. Vesten, som hadde skuffet, skulle ikke kopieres lenger fordi Russland egentlig var annerledes. Perioden ble innledet med starten på krigen i Tsjetsjenia. Markeringen av 50-årsjubileet for seieren over nazi-Tyskland i 1995 viste en gjenvinning av minnene fra krigen. Den store militære paraden på den Røde Plass, eliminert under Gorbatsjov, ble arrangert igjen. Jubileet ble også markert med åpningen av den kolossale *Seiersparken* i Moskva bestående av et nasjonalt krigsmuseum, forskjellige monumenter, en kirke, en moske, en synagoge og andre bygninger, samt en utendørsavdeling med militært materiell og utstyr av alle typer. Gjennom feiringen av seieren begynte Stalins image på en noe indirekte og forsiktig måte å bli restaurert.

I 2000 ble Putin Russlands nye president, og han innledet perioden med gjeninnføringen av den gamle sovjetiske hymnen som Russlands nasjonalsang. Putins regime representerer et nytt kapittel i Russlands postsovjetiske historie, med fremvekst av en sterk nasjonalisme med anti-vestlige følelser, utvikling av en sentralisert og autoritær stat og svekkelse av det sivile samfunn. Visjonen om Russland som

et land med en ærefull skjebne og spesielle oppgaver dominerer. Det før-revolusjonære Russland er fortsatt en positiv modell, men det er ikke lenger det liberale og økonomiske aspektet som er det sentrale, men det religiøse. Den ortodokse kirken, legemliggjørelsen av det russiske folks evige verdier, er et sentralt element i denne visjonen av Russlands egenart. Den stalinistiske perioden er ikke lenger fortrenget, men ”renset” fra noen av sine mer problematiske sider, og brukt for å demonstrere Russlands storhet. Kommemorasjonen av 60-årsjubileet for seieren over nazi-Tyskland i 2005, representerte en omfattende reintegrasjon av krigens minne, med et mektig og ærefullt Russland som seierherre, takket være hærens – og ikke lenger folkets – heroiske innsats under ledelsen av en sterk sjef, Stalin. Bilder av Stalin har blitt stadig flere i 1.mai-toget, Stalin-statuer har blitt avdekket og gamle Stalin-minnesmerker restaurert i Russland i senere tid.⁹ I følge meningsmålinger gjort i 2005 mente 50% av Russlands befolkning at Stalin hadde vært en god leder, og bare 12% at han hadde hatt en svært dårlig innflytelse på nasjonen. En kan ikke her snakke om negasjonisme i riktig betydning. Ingen fornektet forbrytelsene Stalin har begått, men det sprer seg en oppfatning om at kanskje ”tallene på ofre er overdrevet”, og at uansett ”Russland må styres av en sterk mann”.

I følge Maria Ferretti (Ferretti 2002: 79) synes et ufullendt sorgarbeid i forhold til Stalin-perioden å være en viktig årsak til vanskelighetene dagens Russland møter i konstruksjon av en nasjonal identitet på en annen måte enn å ty til nasjonalismen. Minnet fra sovjettiden, som representerer den virkelige fortiden til en meget stor andel av den russiske befolkning, kan fortsatt bare være en taus og fragmentert erindring, nødt til å søke tilflukt i nostalgien.

GULAG-MUSEENE I RUSLAND

13

I Russland idag vil en lete forgjeves etter et nasjonalt museum, eller store offentlige institusjoner, med ansvar for å dokumentere og formidle historien til Gulag. Tiltakene som eksisterer er i hovedsak av mindre omfang og av privat karakter, finansiert med bidrag fra russiske oligarker og amerikanske stiftelser. Store permanente utstillinger om Gulags historie eksisterer knapt. I Moskva er det bare Andrej Sakharov Senter som viser en slik utstilling (se under). I det store og nylig renoverte Museum for Russlands Samtidshistorie i Moskva¹⁰, er Gulags historie behandlet på en svært summarisk måte, mens andre mer gloriøse perioder har fått stor oppmerksomhet, i samsvar med dagens offisielle versjon av Russlands historie. Her følger en oversikt over spesielt viktige institusjoner og prosjekter idag.

ORGANISASJONEN MEMORIAL

Menneskerettighetsorganisasjonen *Memorial (International Historical Enlightenment Human Right and Humanitarian Society)*¹¹ har i 20 år spilt den ubestridte hovedrollen på nasjonal basis når det gjelder arbeidet med minnene fra Gulag. *Memorial* ble opprettet i 1988 med det formål “to recognize the millions of Soviet citizens whose lives passed through (and often ended) in the Gulag, to document their experiences, and to provide support for those still living and their families”. Den samler tusener av frivillige som er organisert i ca. 90 avdelinger i Russland og andre land. *Memorial* står for en omfattende forsknings- og dokumentasjonsvirksomhet både i arkiver, hos de overlevende og ute i terrenget. *Memorial* driver aktivt informasjonsarbeid både i Russland og i

14 andre land, i form av utstillinger, publikasjoner, arrangementer og andre media. Det kan med stor sannhetsgrad påstås at uten Memorials omfattende og mangfoldige innsats for å dokumentere, utforske, markere og vedlikeholde minnene, ville det i dag ikke ha eksistert mange spor fra Gulags historie.

Memorial arbeider ikke bare med historiske spørsmål knyttet til Gulag. Organisasjonen driver også et "Senter for Menneskerettigheter", som arbeider med dokumentasjon av brudd på menneskerettighetene i dagens Russland og andre deler av det tidligere Sovjetunionen. *Memorial* spiller en hovedrolle når det gjelder dokumentasjon av russiske overgrep i Tsjetsjenia, noe som krever stort mot i dagens politiske situasjon. Russland har i år adoptert en ny organisasjonslov som gir staten omfattende kontrollmuligheter over de uavhengige organisasjonenes aktiviteter. Den åpner for at kritiske organisasjoner som driver såkalt "politisk uakseptabel virksomhet" kan bli forbudt. *Memorial* frykter nå byråkratiske trakasserier som kan bli et hinder for store deler av virksomheten.

Memorial har bygget opp samlinger av gjenstander, arkivalia og ulike typer kildemateriale. *Memorial*-museet har en stor og unik samling av kunstverk (malerier, tegninger, skulpturer) laget av innsatte i Gulag, samt arbeidsredskap, klær og diverse gjenstander – gitt av tidligere innsatte eller deres familie – som dokumenterer dagliglivet i leirene. Museet har også en omfattende samling av fotografier og forskjellige audiovisuelle materialer. I *Memorial*-arkivet finnes det et mangfoldig kildemateriale om terrorens historie i URSS, særlig dokumenter fra tidligere fanger, som et arkiv med 100 000 personlige saksmapper, med dagbøker, brev, foto, intervjustoff, etc. Dette unike materialet er oppbevart i en bygning i

Fig.5. Historiker Vladimir Dukelskij i Memorial-museet i Moskva. Organisasjonen Memorial har en stor og unik samling av kunstverk og gjenstander fra leirene, oppbevart og utstilt i et rom på ca. 50 m², med glassmontre og veggskap, samt arbeidsplasser for to personer. Foto Marc Maure, 2006.

Moskva, der de ansatte og besøkende har store vanskeligheter med å bevege seg, mellom stablene av mapper og bøker som dekker alle vegger og store deler av gulvflaten. Museumssavdelingen har fått plass i et rom på ca. 50 m², med glassmontre hvor en del av den store samlingen er utstilt og skap hvor resten er magasinert, samt arbeidsplass for to personer (fig. 5).

GULAGS VIRTUELLE MUSEUM

Memorials avdeling i St Petersburgs har nylig igangsatt et svært interessant prosjekt - Gulags virtuelle museum¹² – som allerede nå fungerer som et sentralt redskap for dokumentasjon og

informasjon. Hvis prosjektet får mulighet til å vokse, kan det spille en betydelig rolle for den videre utvikling av Gulag-museer i Russland. Gulags virtuelle museum, som startet i 2004 med økonomisk hjelp fra den tyske *Konrad Adenauer Foundation*, samler informasjon vedrørende alle museer, samlinger og utstillinger om Gulag som eksisterer i Russland. Initiativtakerne har som målsetting å lage det nasjonale Gulag-museum som Russland savner, i form av en database som skal gjøres tilgjengelig for alle, med fotografier fra og opplysninger om alle eksisterende tiltak. Prosjektet ønsker samtidig på forskjellige måter å stimulere til arbeid med vern og dokumentasjon av kulturminnene fra Gulag på nasjonalt plan.

Prosjektet har gjennom feltarbeid og ulike former for informasjonsutveksling, registrert flere hundre eksisterende tiltak, som danner en meget sammensatt gruppe. De aller fleste er små samlinger og enkle utstillinger i private hjem (se Ivan Panikarovs museum senere i teksten), i skoler, på sykehus, politistasjoner, industribedrifter etc. Tiltak med en viss profe-

sjonell standard, det vil si drevet av museer, er i mindretall. Resultatene av prosjektets datainnsamling er regelmessig formidlet i form av CD'er til forskjellige institusjoner og grupper. Samtidig har prosjektet en webside som formidler informasjon om ca. 30 museer som er å betrakte som de viktigste tiltak som eksisterer pr. idag. Gjennomgåelsen av bildematerialet som vises her, i form av fotografier av gjenstander fra leirene og av utstillinger fra disse museene, formidler et spesielt interessant bilde av situasjonen i dag, og beviser at den er preget av et stort armod.

ANDREJ SAKHAROV MUSEUM OG INFORMASJONSSENTER

Andrej Sakharov Museum og informasjonssenter,¹³ opprettet til minne om den kjente dissident og vinner av Nobels Fredspris, Andrej Sakharov, ble åpnet i sitt nåværende bygg i Moskva i 1996. Senteret "is devoted to the memory of all those who suffered and sacrificed under the totalitarian regime. Its purpose is to educate those unfamiliar with past abuses and to promote the continued development of intellectual freedom, respect for individual and civil and social responsibility in Russia". Senteret står for en aktiv dokumentasjons- og formidlingsvirksomhet om spørsmål vedrørende menneskerettigheter i Russland og internasjonalt, har et stort arkiv og bibliotek, med en avdeling ved Brandeis University i USA. Til tross for navnet er denne institusjonen egentlig ikke et museum, fordi den ikke har som oppgave å bygge opp en gjenstandssamling.

Sakharov-senteret er den eneste institusjonen i Moskva med en større permanent utstilling om Gulag (fig. 6). Senterets direktør, Juri Samudurov fortalte meg en gang at han ønsket å kunne utvikle senteret til å være en na-

Fig. 6. Sakharov-senteret er det den eneste institusjon i Moskva med en større permanent utstilling om Gulag laget i 1995. Foto: Marc Maure, 2006.

- 16 sjonal institusjon om totalitarismen, noe som Russland savner, men som neppe lar seg realisere i nærmeste fremtid. Senteret er en svært engasjert og modig institusjon, med et aktivt program av skiftende utstillinger som tar opp aktuelle temaer. På byggets fasade henger det et stort banner med teksten. "Siden 1994 har det pågått en krig i Tsjetsjenia. Nå er det nok!". Ifjor, etter å ha laget utstillingen "Forsiktig! Religion!", som rettet et kritisk blikk på den ortodokse kirkens politiske rolle, ble senteret utsatt for massemedienes vrede, hærverk på bygningen, og stilt for retten for "misbruk av sin offisielle posisjon for oppfordring til rasistisk og religiøs diskriminering".

SOLOVKI-KLOSTER

Solovki-klostret¹⁴, som ligger på Solovki-øyene i Kvitsjøen, er et monumentalt anlegg fra 1500-tallet, som står på UNESCOs liste over verdens kulturminner (fig. 7). Klosteret som

ble etablert i 1436 var et viktig religiøst, økonomisk og politisk senter i Russlands nordområder. Solovki-klosteret fikk den triste skjebnen å bli det første leiranlegg i Gulag-arkipelet. Leiren ble etablert i 1923 og var i drift fram til 1939. "This was the basic idea behind Solovki", skrev Solsjenitsyn. "It was a place with no connection to the rest of the world for half a year. A scream from here would never be heard". Solovki har en spesiell status i Gulags historie, fordi den var den første leiren som GPU (det hemmelige politiet) hadde ansvar for, og det var her prinsippene som senere skulle anvendes i de andre arbeidsleirene ble utviklet.

I dag er kirkene restaurert og munkene og prestene tilbake i Solovki. Norge ga støtte til restaurering av den store trappen der mange innsatte ble henrettet. Klosteranlegget inneholder et museum som var et av de første i Russland som viste en utstilling om Gulag. Denne utstillingen, laget i 1987-89 med enkle midler

Fig. 7. Solovki-klostret som ligger på Solovki-øyene i Kvitsjøen, er et praktfullt anlegg fra 1500-tallet som fikk den triste skjebnen å bli det første leiranlegg i Gulag-arkipelet. Foto: Ostrova Onego.

Fig. 8. Utstillingen om Gulag som museet i Solovki-klosteret laget i slutten av 1980-årene var det første av sitt slag i Russland. Foto: Nikolaj Nikishin, 1990-årene.

(fig. 8), har nylig blitt demontert på grunn av restaureringen av bygget, og en ny utstilling er nå under produksjon. Det arbeides også med konkrete planer om å etablere et eget Gulag-museum utenfor klosteret, ved å ta i bruk eldre bygg som står igjen fra leiren. Det vurderes nå ulike alternativer, blant annet noen boligbrakker eller et fengselsbygg. Dette vil gi mulighet til å utvikle en dokumentasjons- og formidlingsvirksomhet av større omfang. Solovki-øyene er allerede besøkt av forholdsvis mange utenlandske turister, noe som representerer et interessant potensiale for et nytt og moderne Gulag-museum.¹⁵

GULAG-MUSEUM PERM-36

Gulag-museet *Perm-36*¹⁶, som ligger ved Uralfjellene i nærheten av byen Perm, blir ofte betegnet som det første og fortsatt eneste Gulag-museum i Russland, noe som på mange måter er fortjent. Leiren *Perm-36* ble opprettet i 1946 som en ganske vanlig arbeidsleir knyttet til skogsdrift, en av flere hundre som eksisterte i regionen. Etter Stalins død ble den transformert til en spesiell leir for innsatte som hadde hatt en høyere offisiell posisjon. Fra 1972 fungerte den som politisk fengsel, en av de viktigste av sitt slag i Russland, der mange sentrale

Fig. 9. Gulag-museet Perm-36 ligger i en tidligere arbeidsleir opprettet i 1946 og omdannet etter Stalin til politisk fengsel. Leiren Perm 36 var en av de siste eksisterende av Gulag-systemet, da den ble stengt i 1987 under Gorbatsjov. Foto: Perm 36, 2002.

dissidenter og opposisjonelle ble internert. Leiren var en av de siste eksisterende fra Gulag-systemet, da den ble stengt i 1987 under Gorbatsjov. Neddrivingen ble startet opp umiddelbart etter initiativ fra KGB, og med deltakelse fra den lokale befolkning som var i behov av byggemateriale.

I 1992 bestemte Perm-avdelingen av *Memorial* seg for å verne restene og opprette et museum der. Etter omfattende restaurasjonsarbeid til tross for mange vanskeligheter, og takket være amerikanske sponsorer, ble museet åpnet i 1998 (fig. 9). Siden har museet utviklet seg til en aktiv institusjon, som har fått en viktig posisjon også i internasjonal sammenheng. Museet er med i det internasjonale nettverk *The International Coalition of Historic Site Museums of Conscience* som samler ca 10 institusjoner fra hele verden. Et unikt samarbeid med *The National Park Service* og *Amnesty International* i USA, har ført til produksjonen av en stor vandrestilling *Gulag, Soviet Forced La-*

bour Camps and the Struggle for freedom, som nå turnerer i USA. I tillegg skal en web-utstilling *Gulag. Many Days, Many Lives* basert på vandrestillingen settes i drift neste år.

IVAN PANIKAROV'S PRIVATE MUSEUM I KOLYMA

For å tegne et fullstendig bilde av situasjonen, er det viktig å presentere et eksempel på de private tiltakene som utgjør en stor andel av eksisterende Gulag-museer og samlinger. I 1981 forlot Ivan Panikarov sin hjemby Rostov i sør-Russland, for å søke lykken som gullgraver i den kalde og ugjestmilde Kolyma-regionen nordøst i Sibir, som i det russiske folke-

Fig. 10. Ivan Panikarovs private museum utgjør et av de få eksisterende tiltak som dokumenterer historien til Gulag-leirene i Kolyma som til enhver tid hadde 150 000 slavearbeidere i sine gruver. Foto: Gerard Jacobs.

minnet har status som GuLag-arkipelets mørkeste øy. Under sitt opphold møtte Panikarov tidligere innsatte, begynte å skrive ned deres historier og publiserte dem i aviser. Etter hvert utviklet denne interessen seg til å bli et omfattende arbeid med dokumentasjon av Gulags historie fra regionen, blant annet i form av ekspedisjoner til de gamle leirområdene. Ivan Panikarov har siden publisert flere bøker, og bygd opp et museum i sitt eget hjem som inneholder 1000 gjenstander, 3000 fotografier, 1000 bøker samt 5000 offisielle dokumenter fra leirene (fig. 10).¹⁷ Panikarovs private museum utgjør et av de få eksisterende tiltak som dokumenterer historien til Gulag-leirene i Kolyma, som til enhver tid hadde 150 000 slavearbeidere i sine gruver.

NORILSK GOLGATA

Jeg vil til slutt mer detaljert presentere den interessante situasjonen i Norilsk, som ligger på Tajmyr-halvøya i Krasnojarsk-regionen i Sibir, og som er verdens nordligste by med en befolking på 200.000 innbyggere. Museet i Norilsk står for et omfattende innsamlings- og formidlingsarbeid, deltar aktivt i det kollektive sorgarbeidet, og planlegger nå bygging av et Gulag-museum.¹⁸

I sin bok *Black Earth* innleder journalisten Andrew Meier fortellingen om sin reise til Norilsk med følgende presentasjon av byen.

Born of the Gulag, Norilsk was the quintessential Soviet Company town built over the bones of prisoners. Lured by the riches hidden deep beneath its permafrost, Stalin ordered the city constructed in one of the world's most forbidding climate. By now, a founding member of the Moscow mogul's club, that called themselves oligarchs, a balding young banker named

Vladimir Potanin, ruled it [...] On our wall map at home Norilsk loomed at the edge of civilization [...] It seemed a place at once ominous and illuminating, a corner of Russia where one could measure not only the gap between the newly rich and the long poor but the haunting legacy of the unfinished past as well. (Meier 2004: 163-164)

I 1935 bestemte Stalin seg for å utvinne Norilsk-regionens store rikdommer, med forekomster av kull og mange verdifulle metaller som gull, nikkel og kobalt, som var svært viktige for industrialiseringen av Sovjetunionen. Denne viktige oppgaven ble tildelt NKVD (det hemmelige politiet), som fikk ansvar for å bygge opp et industrikompleks og en by, gjennom å etablere en arbeidsleir fra Gulag til dette formål. *Norillag* (Norilsk korreksjonelle arbeidsleir) "was one of the largest Gulag facilities, employing close to one hundred thousand workers at its peak. It was one of the Gulag's highest-priority camps, producing metals vital to the Soviet industry and militar[...]. The number of Norilsk prisoners grew rapidly and steadily until the end of 1950. [...] Norillag peaked at the beginning of 1951, when it housed ninety-two thousand prisoners in twenty-four camp divisions, twenty-three separate and regular camp centers, and six other units, including its mining camp". (Borodkinand & Ertz, 2003: 76-77). I 1948 ble det i tillegg etablert en spesialleir for politiske fanger – kalt *Gorlag* – som i 1953 ble rammen for et kjent opprør, med streik og bevæpnet kamp mot NKVDs tropper. Gulag-systemet ble avvirket i Norilsk i 1956.¹⁹

Museet for den Historiske Utvikling av Norilsk industrielle distrikt (her kalt Norilsk Museum)²⁰ ble stiftet i 1939, med innsatte fra Gulag – bl.a. kjente geologer – som personale. Museet ble

20 stengt i 1965, for så å åpne igjen i en ny bygning med et nytt innhold i 1971. I 2000 overtok museet en tidligere kinobygning sentralt plassert i byen, som ble ombygd og innredet med en basisutstilling om den mektige Tajmyr-halvøyas natur- og kulturhistorie, og presentasjon av den tradisjonelle kulturen til urfolk-gruppene i regionen. I tillegg har museet en avdeling om mineralogi og gruvedrift. Museet disponerer ulike arealer for skiftende utstillinger og fremtrer som en svært aktiv institusjon med en viktig kulturell rolle i byen.

I slutten av 1980-årene igangsatte *Norilsk Museum* et systematisk og omfattende arbeid med dokumentasjon og formidling av Gulags historie. Undersøkelser i forskjellige arkiver gjorde det mulig å lage oversikt over de innsatte i Norillag. Museet engasjerte seg sterkt i arbeidet med å finne igjen arkivene fra Gulagleiren, som lenge var meldt "forsvunnet". Det ble samtidig innsamlet materiale gjennom feltarbeid i forskjellige leiranlegg spredt utover den enorme Tajmyr-halvøya. Museet har på denne måten bygget opp en rik samling med

Fig. 11. Minnestedet "Norilsk Golgata" i Norilsk, består av en gruppe små monumenter reist av forskjellige nasjonale og religiøse grupper. Som bildet viser, brukes stedet som ramme for seremoniene som markerer den "Nasjonale Minnedag for den politiske undertrykkelses ofre" hver 30. oktober. I bakgrunnen kapellet reist i 1991 og det polske monumentet fra 1996. Foto: Marc Maure, 2005.

Fig. 12. Museet i Norilsk har siden 1989 laget et stort antall skiftende utstillinger som presenterer ulike sider ved historien om Gulag. Her en utstilling med materiale innsamlet under et feltarbeid i Nordvik, en forlatt bosetning på Tajmyr-halvøyas arktiske kyst. Foto: Marc Maure, 2005.

gjenstander, fotografier, dokumenter fra leirens administrasjon, brev og dagbøker fra de innsatte, med mer. Museet har siden 1989 laget et stort antall skiftende utstillinger som har presentert ulike sider ved historien om Gulag (fig. 12). Museet tok initiativ til opprettelsen av en "Komite for bevaring av minnet om ofrene for Stalins represjon" og var med på å stifte den lokale avdelingen av *Memorial* i 1989. Museet har dessuten vært en sentral aktør i opprettelse og utvikling av minnestedet kalt *Norilsk Golgata* som reiser seg ved foten av Schmidt-fjellet, litt utenfor byen (fig. 11). Dette er et område med ruiner fra tidlige-

re gruvedrift og rester fra talløse ofre i fellesgraver. Anlegget består av en gruppe små monumenter reist av forskjellige nasjonale og religiøse grupper som var representert i leirens populasjon. Det første monumentet var et kapell bygd i 1990, i 1991 kom tre monumenter reist av representanter fra de baltiske land, i 1996 ble det polske monumentet reist, og slik har anlegget utvidet seg med et nytt element nesten hvert år. I 2005 kom monumentet over de jødiske ofrene.

Det har lenge eksistert planer om et eget Gulag-museum i Norilsk, uten at det har latt seg gjennomføre, av mangel på ressurser. Prosjek-

Fig. 13. Fasade til det planlagte Gulag-museet i Norilsk. Formspråket fra inngangspartiet er inspirert av den sovjetiske neo-klassisismen som preger de offentlige bygg reist i Norilsk under Stalin. Foto: Norilsk Museum, 2006.

tet er imidlertid nå kommet i en ny og mer konkret fase, idet bedriften Norilsk Nickel har sag seg villig til å finansiere dette. Det ble holdt en arkitektkonkurranse høsten 2005, og i 2006 ble det laget et konsept for utstillingene. Prosjektet går ut på å ta i bruk, eller rettere sagt rive ned og rekonstruere, et bygg fra Gulag-tiden som ligger ved minnesteedet *Norilsk Golgata* (fig. 13). Gjennom utstillinger, informasjonstiltak og aktiviteter som dekker ca. 600 m², vil Gulag-museet kaste lys over ulike sider ved byens tragiske historie. De ansvarlige for prosjektet betrakter denne kombinasjonen av minneste in situ med tilhørende museum og informasjonssenter, en modell brukt i flere anlegg fra nazi-tiden, som spesielt viktig. Samtidig som den gir rom for dyrking av den emosjonelle dimensjonen som preger erindringen og sorgarbeidet, vil den bidra til å skape avstand og refleksjon, ved å formidle kunnskap om de historiske prosessene som var årsaken til tragedien. Hvis prosjektet blir realisert, vil Gulag-museet i Norilsk bli en av de viktigste og mest interessante institusjoner av sitt slag i Russland.

En annen interessant side ved dette museumsprosjektet, er at det blir finansiert av den private bedriften *Norilsk Nickel*. Dette er avgjørende, fordi prosjektet ikke kunne realiseres uten finansiering fra bedriften. Selv om *Norilsk Nickel* ikke kan holdes ansvarlig for

det som skjedde under Stalin, er den som arvtaker av de enorme rikdommene skapt av Gulag, samtidig den symbolske arvtaker av byens traumatiske fortid. En skulle kanskje forvente at bedriften hadde vært tjent med at industriens grusomme historie ble fortiet og glemt, og derfor ikke gi økonomisk støtte til prosjektet. Det er denne strategien som den russiske stat bruker, ved sin vedvarende mangelfulle støtte til minnearbeidet om Gulag. *Norilsk Nickel* har her valgt en annen strategi, ved å gjøre synliggjøringen av de historiske hendelsene mulig. På denne måten bidrar bedriften til gjennomføringen av det kollektive sorgarbeidet, og demonstrerer samtidig et brudd – om ikke uskyld – i forhold til Norilsk-industriens mørke fortid, og kan gjennom denne renselsesprosessen fremstå som en ny og moderne bedrift.

EPILOG – OFFER SOM SORGARBEID

I det grenseløse Sibir er restene av leirene lite synlige i dag. Den mektige naturen på tundraen, taigaen og steppene har etter hvert tatt i besittelse de primitive brakkene og vaktårnene (fig. 2). Jeg spurte en gang fotografen Alexander Kuznetsov, som arbeider i en avis i Krasnojarsk, om å vise meg bilder av leiranlegg som han hadde tatt under sine reiser i isolerte

strøk av regionen. Ett av bildene viste ruiner av en leir med et vaktårn som brant (fig. 14). Ganske spontant og noe sjokkert sa jeg at det var beklagelig at en på denne måten ødela de få restene som var igjen av Stalins leire. Han sa at det var han selv som hadde satt fyr på tårnet, og han forklarte: ”Jeg gjorde det fordi det var noe som min far, som hadde vært innsatt i Gulag-leire, hadde drømt om å gjøre i hele sitt liv”.

Fig. 14. ”Jeg satte fyr på dette vaktårnet”, fortalte den sibirske fotografen Alexander Kuznetsov meg. ”fordi det var noe som min far, som hadde vært innsatt i Gulag-leire, hadde drømt om å gjøre i hele sitt liv”. Foto: Alexander Kuznetsov, 1990-årene.

NOTER

23

1. I en gripende del av boka beskriver Semprun de siste øyeblikk av den franske sosiolog Maurice Halbwachs liv – som også var internert i Buchenwald. Det var først i 1980-årene at Halbwachs teori om ”det kollektive minnet”, som han utviklet i bøkene *Les Cadres sociaux de la mémoire* (1925) og *La Mémoire collective* (ufullendt bok utgitt i 1950) fikk en internasjonal anerkjennelse og anvendelse.
2. Dette er for eksempel godt illustrert i Spanias tilfelle, der det i forsoningens navn ble institusjonalisert en ”glemselens pakt” etter Francos død for å sikre overgangen til demokratiet. Men denne fasen er nå avsluttet, og i våre dager er Spania preget av et omfattende og lidenskapelig erindringsarbeid, inkludert åpning av massegraver, for å etablere den historiske sannhet og for å ære ofrene (Meyer 2006).
3. Se den franske historikeren Henry Roussos trendsettende anvendelse av psykoanalytiske begrep som ”fortrengning”, ”sorgarbeid” og ”tvangstanke” i sin analyse av den kollektive erindring av nazi-okkupasjonen i Frankrike (Rouso 1990).
4. *Senteret for studier av Holocaust og livssynsminoriteters stilling i Norge*, situert i Quislings gamle villa, ble opprettet som del av nasjonens moralske og økonomiske oppgjør med behandlingen av landets jødiske befolkning under krigen.
5. *The Memorial Museums Database* laget av *The Topography of Terror Foundation* i Berlin, gir en internasjonal oversikt over eksisterende anlegg <http://www.memorial-museums.net>.
6. I Norge ble boka publisert i 1974 og nå, 30 år etter, kommer endelig en ny utgivelse.
7. ”Det er ganske utrolig å se hva en utenlandsk nasjon kan gjøre for å minnes én enkelt person” fortalte Vladimir Sirotinin meg, leder for Krasnojarsk-avdelingen av organisasjonen *Memorial*,

- etter å ha vist en film fra Sveits som dokumenterte skjebnen til en sveitsisk musiker, som hadde havnet i det sibirske Gulag. "Dette er faktisk mer enn det den russiske stat har gjort for millioner av sine egne ofre".
8. Svetlana Boyms artikkel "Nostalgic Memorials and Post-modern Survival in Russia" (Boym 1999) gir en nærmere beskrivelse av dette spesielt betydningsfulle byggeprosjektet.
 9. Det gjelder for eksempel i Krasnojarsk-regionen i Sibir, som hadde mange Gulag-anlegg i Stalin-tiden. Det store *Stalin Pantheon*, et minneanlegg bygd på hans tid i Kurejka, i regionens nordligste del, der han var eksilert i perioden 1913-16, og senere omdannet til en ruin av mangel på vedlikehold, blir nå gjenreist. I selve byen Krasnojarsk, der Gulag-monumentet som på mange andre steder bare består av en enkel steinblokk, arbeides det nå med konkrete planer om å reise en statue av Stalin. Vera Nikolaeva fra den lokale avdelingen av *Memorial*, som ifjor var med på å samle inn signaturer for å protestere mot prosjektet, fortalte meg at det hadde vært en ganske frustrerende opplevelse; hun ble ofte møtt med spørsmål av typen "Men hvorfor skal vi ikke reise en statue for Stalin? Han var vel ikke så ondskapsfull."
 10. Museet er resultatet av omdanningen av tidligere *Marx-Engels Museum*, som ble nedlagt da Sovjetunionen forsvant, og overlevde i 1990-årene ved å lage nye utstillinger om Russlands historie (Maure 2003). Et besøk på museet i februar 2006 gjorde meg oppmerksom på at museet igjen var blitt et redskap for den offisielle ideologi.
 11. Se: <http://www.memo.ru/eng/index.htm>
<http://www.memo.ru/museum/endex.htm>
 12. Se: http://www.gulagmuseum.org/index_eng.htm
 13. Se: <http://asf.wdn.com>
<http://www.wiriworlds.com/Michael/sakharov/>
 14. Se: http://www.solovki.museum.ru/solov_eng.asp#
<http://belomorsk.karelia.ru/eng/solovki/>
 15. Informasjon fra dir. Nikolaj Nickishin (*Senter for Museumsutvikling v. det Nasjonale Kulturinstitutt i Moskva*), som selv arbeider aktivt med disse prosjektene på Solovki.
 16. Se: <http://www.perm36.ru/eng/>
<http://gulaghistory.org/exhibits/nps>
<http://gulaghistory.org/>
 17. Se: http://gulagmuseum.org/museums/museum_06/spravka_eng.htm
<http://www.gulag.nl/artikelen/koly-mavolkskr3.html>
 18. Avsnittet bygger i stor grad på informasjon innsamlet under et opphold i Norilsk i oktober 2005, samtaler og korrespondanse med museets direktør Svetlana Slesareva og konservatorene Elena Brovkova og Lilia Luganskaja.
 19. Etter at *Gulag* ble nedlagt, flyttet mange sovjetborgere frivillig til Norilsk, fordi byens omfattende og blomstrende industrivirksomhet kunne tilby høyere lønn og bedre livsvilkår. I 1990-årene, da området åpnet seg for verden, ble man kjent med et industrielt helvete. Industrien i Norilsk var verdens største enkeltkilde til luftforurensning, ansvarlig for meget omfattende miljødeleggelser, ikke bare på Tajmyr-halvøya, men i hele det arktiske Euro-Asia. Den private bedriften *Norilsk Nickel* som har erstattet det tidligere sovjetiske kombinat, og som påstår at luften nå har blitt mye bedre, sier følgende om sine rikdommer: "Norilsk Nickel is the world's largest producer of nickel and palladium and one of the largest producers of platinum. Norilsk Nickel is one of the leaders in the national economy, its enterprises account for 4.3% of the Russian export. The share of Norilsk Nickel in the Russia's GDP is 1.9%, and 2.8% in the industrial output of the Russian Federation, that is 27.9% of the non-ferrous industry." I dag ligger byen Norilsk som en øy med 200 000 innbyggere på tundraen. Ingen vei fører dit, floden Jenisej kan bare brukes til transport i

sommersesongen og flyplassen er ofte stengt om vinteren på grunn av sterk vind. Under Putin har byen igjen blitt et stengt område med strengt regulerte besøk, av såkalte sikkerhetsmessige årsaker. Byen er under omstrukturering, økonomisk og sosialt. Modernisering og effektivisering av industrien fører til behov for mindre og mer spesialisert arbeidskraft. Den globale oppvarming får den permanent frosne grunnen som byen er bygd på til å tine opp, og enkelte bygninger har begynt å slå sprekker og blitt ubeboelige. Den russiske stat har igangsatt en serie programmer for å redusere antall innbyggere i de arktiske områdene, som for eksempel et ganske mislykket pilotprosjekt finansiert med et lån på 80 mill dollar fra Verdensbanken, som blant annet tok sikte på å flytte 23 000 innbyggere fra Norilsk innen 2006 mot et bidrag på 2400 dollar og en gratis flybillett.

20. Se: http://gulagmuseum.org/museums/museum_02/spravka_eng.htm

LITTERATUR

- Applebaum, Anne: *Gulag - a History of the Soviet camps*. London 2003.
- Bauman, Zygmunt: *Moderniteten og Holocaust*. Oslo 1997.
- Borodkinand, Leonid & Ertz, Simon: "Forced labor in Norilsk" in Paul R. Gregory (ed.). *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Hoover Institution. Stanford 2003.
- Boym, Svetlana: "Nostalgic Memorials and Post-modern Survival in Russia" in Bo Stråth (ed.). *The Postmodern Challenges: Perspectives East and West*. Postmodern Studies 27, Amsterdam 1999.
- Eriksen, Anne: *Historie, minne og myte*. Oslo 1999.
- Etkind, Alexander: "Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany". *Grey Room*. 16, summer issue, s. 36-59.
- MIT. Cambridge Mass. 2004.
- Ferretti, Maria "Le stalinisme entre histoire et mémoire: le malaise de la mémoire russe". *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. Vol. 68, s.65-81. Paris 2002.
- Finkelstein, Norman: *Holocaust-industrien - refleksjoner over utnyttelsen av jødernes lidelser*. Oslo 2004.
- Hochschild, Adam: *The Unquiet Ghost - Russians remember Stalin*. New York 2003.
- Huener, Jonathan: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945-1979*. Ohio Univ. Press. Athens 2003.
- Kapuscinski, Ryszard. *Imperiet*. Oslo 1994.
- Karlsson, Klas-Göran: *Terror och tysnad - sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*. Stockholm 2003.
- Kizny, Tomasz: *Goulag*. Paris 2003.
- Maure, Marc: "Hundre år med Lenin i Sibir – museumsmetamorfoser i Russland". *Nordisk Museologi* 03/2, s. 3-26
- Maure, Marc: "John Kinards stemme". *Nordisk Museologi* 04/1, s.109-113.
- Meier Andrew: *Black Earth, Russia after the Fall*. London 2004.
- Merridale, Catherine: *Night of Stone – Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. New York 2000.
- Meyer, Jean: "Mémoires et histoires: la nouvelle guerre civile espagnole". *Esprit* 06/7.
- Nora, Pierre (ed.): *Les lieux de mémoire*. Paris 1997.
- Piron, Geneviève (ed.): *Goulag – le peuple des Zeks*. Musée d'Ethnographie. Genève 2004.
- Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris 2004.
- Rouso, Henry: *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*. Paris 1990.
- Semprun, Jorge: *L'écriture ou la vie*. Paris (norsk utg. *Skrive eller leve*. Oslo 1995) 1994.
- Solsjenitsyn, Aleksander: *GULag-arkipelet*. Oslo 1974.

- 26 Todorov, Tzvetan: *Les abus de la mémoire*. Paris 1998.
Tumarkin, Nina: *The living and the dead – the rise and fall of the cult of world war II in Russia*. New York 1994.

MUNTILIGE KILDER (ALFABETISK):

Konservator Elena Brovkova (*Norilsk Museum*), historiker Vladimir Dolkelski (*Senter for Museumsutvikling, det Nasjonale Kulturinstitutt, Moskva*), konservator Lilia Luganskaja (*Norilsk Museum*), dir. Nikolai Nikishin (*Senter for Museumsutvikling, det Nasjonale Kulturinstitutt, Moskva*), leder Vera Nikolaeva (*Organisasjonen Estland-Sibir, Krasnojarsk*), direktør Svetlana Slesareva (*Norilsk Museum*).

**Marc Maure, museumsrådgiver, utstillingsprodusent, styremedlem ICOFOM.*

*Address: Skarvaveien 95, 1350 Lommedalen, Norge. +47 92 61 57 09.
E-mail: museo@online.no*